

marife


dini arařtırmalar dergisi

Turkish Journal of Religious Studies

cilt / volume: 22 • sayı / issue: 1 • yaz / summer 2022

Bazı Âyetler Bağlamında Terakkî ve Tedellî Üslubu

Terakki and Tadelli Style in the Context of Some Verses

Muhammed Meřhud Hakçioęlu 

Öęretim Görevlisi Dr., Van Yyu, İlahiyat Fakóltesi, Arap Dili ve Belağatı Anabilim Dalı.

Lecturer PhD, Van Yyu University, Faculty of Theology, Department of Arabic Language Rhetoric
Van / Türkiye

muhammed_yyu@hotmail.com | <https://orcid.org/0000-0003-3894-2231>

Article Type / Makale Tipi

Research Article / Araştırma Makalesi

DOI: 10.33420/marife.1067986

Article Information / Makale Bilgisi

Received / Geliř Tarihi: 03.02.2022

Accepted / Kabul Tarihi: 25.06.2022

Published / Yayın Tarihi: 30.06.2022

Cite as / Atıf: Hakçioęlu, Muhammed Meřhud. "Bazı Âyetler Bağlamında Terakkî ve Tedellî Üslubu". *Marife* 22/1 (2022): 357-376. <https://doi.org/10.33420/marife.1067986>

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.



Copyright / Telif Hakkı: "This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0) International License." / "Bu makale Creative Commons Atıntı-GayriTicari-Türetilemez 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır."

e-ISSN: 2630-5550



www.marife.org

Bazı Âyetler Bağlamında Terakkî ve Tedellî Üslubu

Özet

İnsanlık tarihinin en eski dillerinden biri kabul edilen Arapça, Kur'an-ı Kerim'in dili olması hasebiyle konuşulduğu bölgenin sınırlarını aşmasının ötesinde tüm Müslümanların ibadet dili olmuştur. İnsanlığa rehber olarak gönderilen Kur'an-ı Kerim, doğal olarak Hz. Muhammed'in (s.a.v.) yaşamış olduğu toplumun diliyle nazil olmuştur. Bununla beraber, Kur'an-ı Kerim'in dilinin Arapça olmasının başka hikmetleri de bulunmaktadır. İnsanoğlu tabiatı itibariyle süslü ifadeleri ve sanatsal sözleri seven bir varlıktır. Bu yüzden; kitleleri etrafında toplayanlar, soyut bilimsel ifadeler kullananlar değil, sanatsal sözler ve renkli tasvirlerle duygulara hitap eden hatipler olmuştur. Etkili bir anlatımın en önemli aracı olan dil, insanlar, toplumlar veya bireyler arasındaki ilişkilerde çok önemli bir rol oynamış ve dilin kullanım şekline ve ustalığına bağlı olarak değer görerek tarihte yer edinmiştir. Kur'an-ı Kerim edebiyatta doruk noktasında olduğundan, ona inanan ve ona gönül veren insanlar, ilk dönemlerden beri Kur'an'ı doğru okumak ve anlamak gayesiyle, dönemin kendine özgü edebi üslubunu göz önünde bulundurarak çeşitli çalışmalar ortaya koymuşlardır. Meâni'l-Kur'an, Garibu'l-Kur'an, Te'vilu Muşkili'l-Kur'an ve İ'râbu'l-Kur'an gibi eserler, bu çalışmalara örnek verilebilir. Bu tür çalışmaların yanı sıra Kur'an'ı anlamak için Arapça tüm yönleriyle incelenmiş, günümüze kadar bu alanda birçok çalışma kaleme alınmıştır. Belâgat âlimleri, cümle ve kelimelerle ilgili edebî ve anlamsal unsurlara bakmışlar ve ortaya çıkardıkları her güzelliğe bir isim bulmuşlardır. Bu unsurlardan biri de terakkî ve tedellî üslubudur. "Terakkî" ve "tedellî" üslupları belâgatçıların ilgisini çeken iki olgudur. "Terakkî" ve "tedellî" üsluplarından her biri Kur'an'ı Kerim'in birçok konusu bağlamında kullanılmıştır. Terakkî üslubu, aynı cins ve sınıftan oluşan şeyleri küçükten büyüğe, zayıftan güçlüye ve azdan çoğa doğru sıralamaktır. Tedellî ise bunun tam tersi olup, bahsi geçen şeyleri yukarıdan aşağıya, çoktan aza ve güçlüden zayıfa doğru zikretmektir. Bu üslup muktezâ-ı hale uygun olup sunulan delilleri güçlendirir ve muhatap için sözü daha etkileyici hale getirir. Zira Arapçada kelimeler önem, öncelik ve uyumluluk sırasına göre dizilirler. Bu dizimin birçok amacı var. Bu uyum, Arapça kelimenin güzelliğini daha da artırır. Sıfat veya mevsufun dizilişinde "terakkî" ve "tedellî" üslupları önemlidir. Bu üsluplar, dilin güzelliğini göstermekte ve Arapların bu üslupları ne kadar iyi kullandıklarını ortaya koymaktadır. Sıfat sahibi yüce ve şerefli ise, sıfat onunla büyüklük kazanır. Bazen de sıfat, anlatılan kişinin görkemini ortaya çıkarmak için zikredilir. Kur'an-ı Kerim, nazil olduğu toplumun dil karakterine uygun olduğundan o toplum tarafından kolaylıkla anlaşılabilen bir kitap olmuştur. İçindeki belâgat figürlerinin tamamı Arap dil özellikleri sınırları içindedir. Daha sonraki açıklamaların çoğu, eski Arap şiirinden seçilmiş örneklerle yapılmıştır. Terakkî ve tedellî üslupları, Arap dili ve belâgatinin önemli güzelliklerinden biri olarak kabul edilir. Bu üsluplar Kur'an-ı Kerim'de kullanıldığı gibi Peygamberimiz (s.a.v.) de birçok hadisinde bu üslupları kullanmıştır. Bu iki üslup, Kur'an-ı Kerim'deki durumun gerektirdiği duruma uygun olup, delilleri meydan okumada ve bağlayıcılıkta daha belîğ, muhatabı ikna etmek için daha güçlü kılar. Belâgatçılar ve yorumcular bu iki üsluba özellikle dikkat çekmişlerdir. Çünkü bu üslup sözü daha tathî hale getirir ve muhatabı etkiler. Ayrıca bu üslup, Kuran'ın icaz yönünü ortaya koyan unsurlardan biridir. Bu iki olgu Kur'an-ı Kerim'in birçok konu sadedinde kullanılmıştır. Bu çalışmada meânî ilminin takdîm ve te'hîr konusunun alt başlığı niteliğindeki terakkî ve tedellî üslupları Kur'an'ı Kerim'deki bazı örnekler eşliğinde incelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili, Belâgat, Kur'an, Terakkî, Tedellî.

Taraqqî and Tadallî Style in the Context of Some Verses

Summary

Arabic, one of the oldest languages in the history of humanity, has become the language of worship for all Muslims, beyond the borders of the region where it is spoken, thanks to the fact that it is the language of the Qur'an. The Holy Qur'an, which was sent as a guide to humanity, was naturally revealed in the language of the society in which the Prophet Muhammad lived. Human is a being who likes ornate expressions and artistic words in terms of his general nature. That's why; Those who gather the masses around are not those who use abstract scientific expressions, but rather the orators who appeal to emotions with artistic words and colorful depictions. Language, which is the most important tool for adequate expression, has played a very important role in human relations, societies or individuals have been valued depending on the way and mastery of language use, and has found a place in history to the extent of this value. Since the Holy Qur'an is at its peak in literature, people who believe in it and give their hearts to it have made various studies to read and understand it correctly from the first period,

taking into account the unique literary style of the Qur'an in the direction of divine command. Works such as *Meâni'l-Qur'an*, *Ġarîbu'l-Qur'an*, *Te'vilu Muskil'l-Qur'an*, and *l'râbu'l-Qur'an* are the works that have been done for the understanding of the Qur'an since the early periods. In addition to such works, the Arabic language has been examined in every aspect to understand the Qur'an, and many studies have been made and are being carried out in the field of Arabic Language and Rhetoric until today. "Taraqqî" and "Tadallî" styles are two phenomena that attract the attention of rhetoricians. Each of the styles of "Taraqqî" and "Tadallî" has been used in many subjects of the Qur'an. The style of terakkî is to list people of the same gender and class, from small to large, from the least to the most, from the weak to the strong. Tadellî is the opposite of this, and it is to order the mentioned things from top to bottom. This style is suitable for the muktaza situation, strengthens the evidence presented, and becomes more impressive for the addressee. In Arabic, words are arranged in order of importance, priority, and compatibility. This line-up has many purposes. This harmony further enhances the beauty of the Arabic language. In Arabic, words either qualify or become adjectives for another word. All the eloquence figures in it are within the borders of Arabic language characteristics. Many of the later commentaries were made with selected examples from ancient Arabic poetry. Taraqqî and Tadallî styles are considered as one of important beauties of Arabic language and rhetoric. The scholars of rhetoric have looked at the literal and spiritual elements related to sentences and words and have come up with a name for each beauty they have uncovered. These two styles are in accordance with the situation required by the situation in the Supreme Qur'an, making the evidence more eloquent in challenging and binding, and stronger to convince the addressee. Rhetoricians and commentators have paid particular attention to these two styles. Because this style makes the word sweeter and affects the addressee. In addition, this style is one of the elements that reveal the I'jaz aspect of the Qur'an. In this study, these two styles will be examined in the light of some examples in the Holy Qur'an.

Keywords: Arabic Language, Rhetoric, Qur'an, Taraqqî, Tadallî.

Giriş

On dört asır önce nâzil olan Kur'ân-ı Kerîm, bir davet kitabı olmasının yanı sıra muhatabı etkileyen edebî bir üsluba da sahiptir. Kur'ân, harflerin, kelimelerin ve âyetlerin dizilişi itibariyle de iman etmeyenlere meydan okumuş ve inanmayanları her defasında aciz bırakmıştır. Kur'ân'ı Kerîm'deki belâgat/edebiyat sanatlarının tespit edilip ortaya konulması İslam âlimlerinin önem vermiş olduğu hususlardan biri olmuştur.

İnsanlık tarihinin en eski dillerinden biri olan Arapçaya, yüce kitabımız Kur'ân-ı Kerîm'in dili olması hasebiyle, tüm Müslümanlar tarafından özel bir ilgi gösterilmiştir ve diğer dillere nazaran daha önemli görülmüştür. Yüce kitabımız Kur'ân-ı Kerîm, indirildiği andan itibaren, Müslümanlardan kendisinin okunmasını, anlaşılmasını ve açıklanmasını istemiştir.¹ Dolayısıyla kendisine gönül veren ve inananlar, bu ilâhî emir doğrultusunda Kur'ân-ı daha iyi anlamak adına *Me'âni'l-Kur'an*, *Ġarîbu'l-Kur'an*, *Te'vilu Muskil'l-Kur'an* ve *l'râbu'l-Kur'an* gibi eserler kaleme almışlardır. Cahiliye döneminde oluşturulan edebi metinler, belâgatın altyapısını teşkil etmiştir. İslâm'ın doğuşundan itibaren ise Kur'ân-ı Kerîm'in anlaşılmasına yönelik gayretlerin sonucu olarak belâgat yeni bir muhtevaya bürünerek bir ilim olarak ortaya çıkmıştır. Belâgatın me'ânî ilminin alt başlığı olan takdim ve te'hîr konularından olan terakkî ve tedellî olguları ise Kur'ân-ı Kerîm'de birçok konu sadedinde dikkatleri çekmektedir. Kur'ân, bazen düşük veya zayıf olan şeyle başlayıp yüksek ve kuvvetli olana doğru çıkarken yani terakkî ederken; bazen yüksekten düşüğe,

¹ Ali Sevdî, "İslam Dininin Anlaşılmasında Arap Dilinin Önemi ve Rolü", *Uluslararası Din ve Dil Sempozyumu* (30 Kasım 2018), 359-369; a.mlf. "Arap Gramer İlimi (Nahiv)", *Uluslararası Din Bilimleri Çalıştayı* (30 Aralık 2017/İğdır) 436.

kuvvetliden zayıfa doğru iner yani tedellî eder. Bu üslup, muktezâ-ı hale uygun olup ortaya konulan delili daha kuvvetlendirir ve muhatabı daha çok etkiler. Konunun öneminden ötürü bu çalışmada terakkî ve tedellî üslupları ve bu iki üslubun Kur'ân-ı Kerîm'deki bazı yansımaları ele alınmaya çalışılacaktır.

Arapçada kelimeler önem, öncelik, tertip ve uyumluluk üzere dizilirler. Bu dizilişin birçok gayesi vardır. Bu uyum Arap kelamının güzelliğini daha da artırır. Arapçada sıfatların diziliminde terakkî ve tedellî kavramları önem arz eder. Bu üslup dilin güzelliğine delalet eder ve Arapların sıfatları zikrederken ne hayli terakkî ve tedellî üslubunu iyi kullandıklarını göstermektedir. Sıfat sahibi, yüce ve şerefli olursa sıfat da onunla yücelik elde eder. Bazen de sıfat, mevsufun şanını ortaya çıkarmak için zikredilir. Arapların sıfat ve mevsuf kullanımı bu üslup üzere cereyan eder. Curcânî (öl. 471/1078), Sekkâkî (öl. 626/1229) ve Kazvînî (öl. 739/1338) gibi belâgat âlimlerin döneminde terakkî ve tedellî üslubu kavram olarak yaygın değildi. Sadece farklı yerlerde genel olarak buna işaret ediliyordu. Çoğunlukla da Kur'ân'ın latifeleri ve sırları ile alakalı çalışmalarda takdîm ve te'hîr, kelimelerin dizilişi, uyumu gibi konular içinde değiniliyordu.²

Terakkî ve tedellî olgularını doğrudan veya dolaylı ele alan bazı kaynaklara bakıldığında Zemahşerî'nin *Tefsîru'l-keşşâf 'an hakâiki ğavâmidi't-Tenzil ve 'uyûni'l-ekâvil fi vucûhi't-te'vil'i*,³ Fahreddîn er-Râzî'nin (öl. 606/1210) *Mefâtîhu'l-ğayb / et-Tefsîru'l-kebîr*⁴ gibi birçok eski tefsir kitabı, Subkî'nin (öl. 773/1372) *'Arûsu'l-efrâh fi şerhi telhîsi'l-miftâh*,⁵ Zerkeşî'nin (öl. 794/1392) *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*,⁶ Suyûtî'nin (öl. 911/1505) *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*,⁷ gibi belâgat ve Kur'ân ilimleri eserleri ile İbn 'Aşûr'un (öl.1973) *et-Tahrîr ve't-tenvîr*⁸ ve eş-Şa'râvî'nin (öl. 1998) *Tefsîru's-Şa'râvî* isimli tefsiri⁹ başta olmak üzere birçok çağdaş tefsir kitabı da bu konuyu ele almıştır.

Bu konuda yapılmış bazı akademik çalışmalara bakıldığında Abdullah Muhammed Suleymân el-Hindâvî'nin Uslûbu't-terakkî ve't-tederruc fi'l-Kur'âni'l-Kerîm,¹⁰ Nâsir b. Abdîrrahmân el-Huneyn'in *Uslûbu't-terakkî ve tas'idi'l-me'ânî fi Süreti*

² Nasır b. Abdîrrahman el-Huneyn, "Uslûbu't-terakkî ve tas'idi'l-me'ânî fi Süreti Zelzele", *Muhammed b. Suûd el-İslamiyye Üniversitesi, el-'Ulûmu'l-'Arabîyye Dergisi* 19 (2011), 75.

³ Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer Zemahşerî, *Tefsîru'l-keşşâf an hakâiki ğavâmidi't-Tenzil ve uyûni'l-ekâvil fi vucûhi't-te'vil* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2009), 1/18, 583, 3/126.

⁴ Muhammed b. 'Amr Fahrüddîn er-Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000), 19/230, 20,352, 22/199, 29/144, 32/376.

⁵ Ahmed b. Ali Behâuddin es-Subkî, *'Arûsu'l-efrâh fi şerhi Telhîsi'l-miftâh* (Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 2003), 4/473.

⁶ Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Ebu'l-Fadl ed-Dimyâtî (Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2006), 2/480, 3/270-271, 406.

⁷ Celâluddîn Abdurrahmân es-Suyûtî, *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2015), 403.

⁸ Muhammed Tâhir İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Beyrut: Muessesetu't-Târihi'l-'Arabî, 2000), 7/26, 14/99.

⁹ Muhammed Mutevellî eş-Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî* (Kahire: Menşûratu Dâri Ahbâri'l-Yevm, 1992), 1/228.

¹⁰ Muhammed Süleymân el-Hindâvî, "Uslûbu't-terakkî ve't-tederruc fi'l-Kur'âni'l-Kerîm", *Mecelletu Kulliyeti'l-Luğati'l-Arabîyye Câmiatu Ezher* 11/13 (2009), 539-583.

Zelzele,¹¹ Huseyn Halef Abdulvehhâb'ın *et-Terakkî ve't-tedellî fi'l-Hadîsi's-şerîf*,¹² Hâlid Muhammed el-'Useym'in *Uslûbu't-terakkî ve tas'idi'l-me'ânî fi Sûreti'l-Kâri'a*¹³ ve Zekeriyya Ali el-Hıdr'in *Uslûbu't-terakkî mine'l-ednâ ile'l-e'lâ fi'l-Kur'âni'l-Kerîm ve eseruh fi'l-me'nâ*¹⁴ isminde makale çalışması vardır. Bizim buradaki çalışmamızın diğer çalışmalardan farklı yönü ise tedellî ve terakkî üslubunu beraber ele alması ve bazı âyetler bağlamında bu iki üslubun kullanımını ortaya koymasındır. Kur'ân'ın ifade üslûpları içerisinde terakkî ve tedellî olgularının yer alması bunun sıradan bir konu olmadığını ortaya koymaktadır. Bu durum bizi böyle bir konuyu araştırmaya sevk etmiştir.

Arap kelamı derinlemesine incelendiğine söz dizilimin iki üslup üzere geldiği görülmektedir. Birincisi; düşükten yükseğe, azdan çoğa, zayıftan kuvvetliye gitmek suretiyle terakkî etmek, ikincisi ise bunun tersi olan yüksekten düşüğe, çoktan aza, kuvvetliden zayıfa inerek tedellî yapmaktır.¹⁵ Terakkî ve tedellî olguları, meânî ilminin takdim ve te'hîr başlığının birer türü olarak göze çarpmaktadır. Zira Zemahşerî (öl. 538/1144) terakkî üslubunun meânî ilminin konuları arasında büyük önem arz ettiğine vurgu yapmıştır.¹⁶ Bir konuyu anlamının en güzel yolu konu ile ilgili kavramların etimolojisinden yola çıkmaktır. Aşağıda terakkî ve tedellî kavramların sözlük ve terim anlamları incelenmeye çalışılacaktır.

1. Kavramsal Çerçeve

1.1. Terakkî

Genel itibariyle terakkî kelimesinin ر-ق-ي şeklindeki yalın hali, sözlükte yukarı çıkma, tırmanma ve yükselme gibi anlamları barındırmaktadır.¹⁷ İbn Fâris (öl. 395/1004) bu kelimenin sözlükte üç farklı anlamda kullanıldığını belirtmiştir. Birincisi; رَقَيْتُ فِي السَّلْمِ “merdivenden yukarı çıktım.” örneğinde olduğu gibi yukarıya çıkmak ve tırmanmak anlamında kullanılır. Mastarı رُقِيًّا şeklinde gelir. Kur'ân'da da kelime, bu anlamda kullanılmıştır. Şöyle ki; müşriklerin, Peygamber Efendimiz'den (s.a.v.) mucize isterken أَوْ تَرْقَى فِي السَّاءِ وَكَنْ نُؤْمِنُ لِرُقِيَّاكَ “ya da göğe çıkman ve biz senin göğe çıkmana da asla inanmayacağız...”¹⁸ şeklindeki sözlerinde تَرْقَى kelimesi “yukarıya

¹¹ Nasır b. Abdurrahman el-Huneyn, “Uslûbu't-terakkî ve tas'idi'l-me'ânî fi Sûreti Zelzele”, Muhammed b. Suûd el-İslamiyye Üniversitesi, el-'Ulûmu'l-'Arabîyye Dergisi 19 (2011), 71-102.

¹² Huseyn Halef Abdulvehhâb, “et-Terakkî ve't-tedellî fi'l-Hadîsi's-şerîf”, *Beşeri İlimler Dergisi, Tikrit Üniversitesi* 20/10 (2013), 212-252.

¹³ Hâlid Muhammed el-'Useym, “Uslûbu't-terakkî ve tas'idi'l-me'ânî fi Sûreti'l-Kâri'a”, *Mecelletu'l-'Ulûmi'l-'Arabîyye ve'l-İnsâniyye* 9/3 (2016), 1187-1226.

¹⁴ Zekeriyya Ali el-Hıdr, “Uslûbu't-terakkî mine'l-ednâ ile'l-e'lâ fi'l-Kur'âni'l-Kerîm ve eseruh fi'l-me'nâ”, *Mecelletu'l-'Urduniyye* 12/2 (2016), 135-156.

¹⁵ es-Subkî, *'Arûsu'l-efrâh fi şerhi Telhîsi'l-miftâh*, 4/473; Abdurrahmân Hasan el-Meydânî, *el-Belâğatu'l-'Arabîyye ususuhâ ve ulûmuhâ ve funûnuhâ* (Dımaşk: Dâru'l-Kalem, 1996), 2/458.

¹⁶ Zemahşerî, *Tefsîru'l-keşşâf*, 1/583; Şerefuddîn Huseyn b. Abdillâh et-Tîbî, *Futûhu'l-ğayb fi'l-keşf 'an kinâ'i'r-rayb/Hâşiyetu't-Tîbî 'ale'l-Keşşâf* (Dubay: Câizetu Dubay, 2013), 5/242.

¹⁷ Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâğâ*, thk. Muhammed Bâsil Uyunu's-Sûd (Bayrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998), 2/1/378-379.

¹⁸ İsrâ Sûresi, 17/93.

çıkman, yükselmen” anlamındadır. Araplardan da اَرْقَى عَلَى ظَلْعِكَ “güç yettirebildiğin kadar yukarı çık.” şeklinde bir söz rivayet edilmektedir. Terakkî kelimesinin yalın halinin barındırdığı ikinci anlam ise رَقَيْتَ الْإِنْسَانَ “insanı korudum” örneğindeki gibi kurumak şeklindedir. Mastarı da رُقِيَةً şeklinde gelir. Üçüncü kullanımı ise bir yerin ismi olmasıdır. Şöyle ki; الرَّقُوقَةُ kelimesi kumdan oluşmuş yer için kullanılır. Bazen “ta”sız olarak رُقُوقٌ şeklinde de gelir. Daha çok vadi kenarındaki kum tepeliklerine denilir.¹⁹

رَقِيَ fiili إلى veya في harf-i ceriyle mutaaddî olduğunda صَعِدَ yani yukarı çıkmak anlamına gelir. İfti’al ve tefa“ul kalıplarında da kullanılır. Tefîl babında kullanıldığında bir mef’ûle muteadî olur ve yukarıya çıkarmak anlamını ifade eder. tefa“ul kalıbında kullanıldığında ise peyderpey yukarı çıkmak, zorlanmak ve tekellüf yapmak gibi anlamlara gelir.²⁰

Arap şiirinde de bu kelimenin yükselmek/yükseltmek, yukarıya çıkmak/çıkarmak anlamında kullanıldığı görülmektedir. Örnek olarak A’sâ Kays’a (öl. 7/629) ait olan şu beyit verilebilir (Tavîl Bahri):

لَئِنْ كُنْتُ فِي جُبِّ تَمَازِينَ قَامَةً وَرُقَيْتَ أَسْبَابَ السَّمَاءِ بِسَلَمٍ
لَيْسَتُدْرِي جَنَّاكَ الْقَوْلُ حَتَّى يَهْرَهُ وَتَعَلَّمَ أَنِّي عَنَّكَ لَسْتُ بِمُحْرِمٍ

Sen seksen boy kadarlık bir kuyunun dibinde olsan ve göğün yollarına merdivenlerle de yükseltilersen,

Hoşlanmayacağın ve benim senin için Haram aylarına girmediğimi (seni sövmeyi bırakmadığımı) bilene kadar sana benim hicivlerim ulaşacaktır.²¹

Bu beyitte görüldüğü üzere رُقَيْتَ fiili yükseğe/yukarıya çıkarmak manasında kullanılmıştır.

Terakkî kelimesinin terim anlamına bakıldığında ise bu kavramı ilk tanımlayan kişinin Tîbî (öl. 743/1343) olduğu görülmektedir. O, bu kelimeyi هُوَ أَنْ يُذَكَّرَ مَعْنَى تَمَّ هُوَ أَنْ يُذَكَّرَ مَعْنَى تَمَّ “Terakkî; bir manayı zikredip peşine de ondan daha vurgulu bir lafzı getirmektir.” şeklinde tarif etmiştir. Örneğin فِإِضٍ وَجُودٍ فَإِضٍ، وَشَجَاعٍ بَاسِلٍ، وَفَلَانٍ نَحْرِيرٍ، “Falan kişi akıllı, cesur bir kahraman, her şeyini veren cömert biridir.” sözünde önce akıllılık, ardından cesaret, ardından da cömertlik zikredilerek terakkî yapılmıştır.²²

Subkî’nin terakkî üslubu hususundaki tanımı Tîbî’nin tarifine benzerlik arz etmektedir. Nitekim o da هُوَ أَنْ يُذَكَّرَ مَعْنَى تَمَّ هُوَ أَنْ يُذَكَّرَ مَعْنَى تَمَّ “Terakkî bir manayı zikredip

¹⁹ Ebu’l-Hasan Ahmed İbn Fâris, *Mu’cemu mekâyîsi’l-luğa*, thk. Abdusselâm Hârûn (Beyrut: Dâru’l-Fikir, 1979), 2/362; Ebu’l-Fadl Cemaluddîn el-Ensârî İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab* (Beyrut: Dâru Sâdir, 1967), 14/331-332.

²⁰ İbn Manzûr, *Lisânu’l-‘Arab*, 14/331-332.

²¹ Meymûn b. Kays A’sâ, *Dîvânu’l-A’sâ el-Kebîr*, thk. Muhammed Huseyn (Kahire: Mektebetu’l-Âdâb, ts.), 123.

²² Şerefuddîn Huseyn b. Muhammed et-Tîbî, *el-Beyân fi’t-tibyân*, thk. Tevfik el-Fil (Kuveyt: Matbaatu Zati’s-Selâsil, 1986), 382.

peşine de ondan daha vurgulu bir lafzı getirmektedir.”²³ şeklinde açıklamıştır. Suyûti (öl. 911/1505) Kur’ân üslubunun çeşitliliği konusunu anlatırken bir üslup çeşidinin de terakkî olgusu olduğunu “التَّرَقِّيُّ مِنَ الْأَدْنَى إِلَى الْأَعْلَى” “düşükten yükseğe terakkî üslubudur.” şeklindeki ifadesiyle dile getirmiştir.²⁴ Manzum olarak te’lif ettiği ‘*Ukûdu'l-cumân* isimli eserinde terakkî üslubunu şu beyitle dile getirmiştir (Recez Bahri):

ثُمَّ التَّرَقِّيُّ وَهُوَ ذِكْرُ الْمَعْنَى فَفَوْقَهُ ثُمَّ التَّدَلِّيُّ يُعْنَى

*Diğeri de terakkî. O da bir manayı ve ardından da ondan daha üstün bir manayı zikretmektir. Sonra tedellî kastedilir.*²⁵

Gönülleri kendisine çeken içindeki güzellik ve tatlılıktan dolayı belâgatçılar ve müfessirler terakkî üslubuna hususî bir ilgi ve alaka göstermişlerdir. İbnu Ebi'l-İsba' (öl. 654/1256) bu üslubun güzelliğine ve belâgattaki konumuna işaret ederek “*Şüphesiz ki belâgat, basitten zora doğru kelâm cüzlerinin (bileşenlerinin) güzel bir şekilde tertip edilmesinde olur.*”²⁶ şeklinde ifadeler kullanmıştır. Zerkeşi, Kur’ân i’câzının kısımlarından birinin de üslup çeşitliliği ve belâgat sanatları olduğunu belirtirken bu üsluplardan birinin de terakkî olduğunu ifade etmiştir.²⁷ Zemahşerî de meânî ilminin terakkî üslubundan başka bir şey gerektirmediğine vurgu yaparak bu üslubun önemini ortaya koymuştur. Terakkî üslubu takdim ve ta’hir konusunun içinde yer almaktadır.²⁸

İyi olandan daha iyi olana, azdan çok olana terakkî etme isteği veya kelamla bağlantısı yönüyle esas konumunda olan bir şeyle başlayıp peyderpey yükseğe çıkıp en sonda zirveye ulaşma arzusu belâgat açısından önemlidir. Bu üslubu kullanmaya sevk eden “bir düşüncüyü açıklamak, söze güzellik ve sanat katmak, eğitimi etkili kılmak” gibi bazı amaçlar vardır. Terakkî üslubu, aralarında derece farklılığı olan aynı cins, tür ve sınıftan oluşan kelamda bulunur. Böyle bir durumda bu üsluba aykırı bir şeyi gerektiren âyet başlarına riayet, söze çeşitlilik katmak gibi herhangi bir retorik amaç olmadığı sürece ya düşükten yükseğe gidilerek terakkî üslubu kullanılır ya da bunun tam tersi olan yüksekten aşağıya inilerek tedellî üslubu kullanılır. Bu üslup, belâgatçılar tarafından والتَّدَلِّيُّ والتَّرَقِّيُّ / terakkî ve tedellî ismi altında ele alınmıştır.²⁹ Zira Araplar bir şeyi veya bir kimseyi övecekleri vakit en düşük sıfatla başlayıp peyderpey daha güzel sıfatları getirerek güzele doğru terakkî ederlerken; bir şeyi veya bir kimseyi yerecekleri vakit ise en alçak sıfatla başlayıp ardından daha düşük sıfatlar zikrederek tedellî yaparlar.³⁰ Buna örnek olarak şu beyit verilebilir (Kâmil Bahri):

حَيِّ الْحُدَيْدِ عَلَيْهِمْ فَكَأَنَّهُ لَمَعَانُ بَرِّقَ أَوْ شِعَاعُ شَمْسٍ

Demir onların üzerine kızgın oldu ve sanki o (demir), şimşek parıltısı veya güneş

²³ es-Subkî, ‘*Arûsu'l-efrâh fî şerhi Telhîsi'l-miftâh*, 4/473.

²⁴ es-Suyûti, *el-İtkân fî ‘ulûmi'l-Kur’ân*, 403.

²⁵ Celâluddîn Abdurrahmân es-Suyûti, *Şerhu Ukûdi'l-cumân fî ilmi'l-meânî ve'l-beyân* (Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1921), 173.

²⁶ İbn Ebi'l-İsba' el-Mısırî, *Bedî'u'l-Kur'ân* (Kahire: Dâru Nahda, ts.), 158.

²⁷ ez-Zerkeşi, *el-Burhân*, 2/480.

²⁸ Zemahşerî, *Tefsîru'l-keşşâf*, 1/583; et-Tîbî, *Hâşiyetu't-Tîbî*, 5/242.

²⁹ el-Meydânî, *el-Belâgatu'l-'Arabîyye ususuhâ ve ulûmuhâ ve funûnuhâ*, 2/458.

³⁰ es-Subkî, ‘*Arûsu'l-efrâh fî şerhi Telhîsi'l-miftâh*, 4/473; Ebü'l-Feth Ziyâuddîn İbnu'l-Esîr, *el-Meselu's-sâir fî edebi'l-kâtib ve ş-şâ'ir* (Kahire: Dâru Nahda, ts.), 2/29-32.

ışığıdır.

Görüldüğü üzere şair bu beyitte şimşegin parıltısından güneşin ışığına terakkî ederek demiri methetmiştir. Zira güneşin ışığı şimşegin parıltısından daha kuvvetlidir.³¹

Peygamberimiz'in (s.a.v.) birçok hadîs-i şerifinde terakkî üslubunu görmek mümkündür. Örnek:

“Ey insanlar! أَيُّهَا النَّاسُ أَفْشُوا السَّلَامَ، وَأَطْعِمُوا الطَّعَامَ، وَصَلُّوا بِاللَّيْلِ وَالنَّاسُ نِيَامٌ، تَدْخُلُوا الْجَنَّةَ بِسَلَامٍ Selamı yayın, yemek yedin, insanlar uykudayken gece namaz kılın, böylece cennete selametle girersiniz.”³²

Görüldüğü üzere Peygamber efendimiz (s.a.v.) ilk başta en kolaydan başlayarak terakkî üslubunu kullanmıştır. Çünkü selam vermek zikredilenler içerisinde en kolay olanıdır. Daha sonra selamdan daha zor olan yemek yedirmeyi, ardında da bunlardan kişiye en zor olanı yani gece namazını zikretmiştir. Çünkü gece namaz kılmak diğerlerinden daha ağırdır.

1.2. Tedellî

Tedellî kelimesi sözlükte aşağıya inmek, alçalmak, düşmek gibi anlamlara gelmektedir. Bu kelime ويتدلى هو نفسه “Kendisi düşüyor.” örneğindeki gibi tefa“ul babından olup lazım olarak gelir. Bu durumda من ve على harfi cerleriyle kullanılır. Tedellî sadece yukarıdan aşağıya olur. Şöyle ki تدلى من الشجرة “Falan kişi ağaçtan düştü”, وتدلى “Falan yerde falan kişi üzerimize düştü” yani “bize geldi” demektir.³³

Suyûtî, bu kelimenin terim anlamını أن يذكر الأعلى ثم الأدنى “Tedellî, (bir nükte için) yüce olanı zikredip ardından düşüğü (yani mana bakımından etkili bir sıfattan daha az etkili bir sığata inmek) zikretmektir.” ifadeleriyle açıklamıştır.³⁴ Bu üslubun kullanılması faydası şudur: Terakkî ve tedellî sıfat ve mevsuf konusu içindedir. Şöyle ki; Araplar sıfatları zikrederken düşükten başlarlar ve ardından peyderpey daha yükseğe terakkî ederler. Fakat mevsuflarda ise durum bunun aksinedir. İlk önce en değerli olanla başlarlar. Şöyle ki; قام الأمير ونائبه وكتابه “Emir, nâibi ve kâtibi ayağa kalktı.” örneğinde mevsuflar zikredildiğinden önce en önemli şahıs olan emir/yönetici zikredilmiş, ardından onun vekili ve en son da kâtibi zikredilerek tedellî sanatı kullanılmıştır. Kur‘ân-ı Kerim'in مَا لَا تَعْلَمُونَ “Atları, katırları ve eşekleri binmeniz ve ziyet olsun diye (yarattı). Allah şu anda bilemeyeceğiniz daha nice nakil vasıtaları yaratır.”³⁵ âyetinde ilk olarak insanların kendilerinden zarurî

³¹ İbnu'l-Esîr, *el-Meselu's-sâir*, 2/29-32.

³² Ebû İsâ Muhammed b. İsâ et-Tirmizî, *Sunenu't-Tirmizî*, thk. Yâser Hasan vb. (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle Nâşirûn, 2015), “el-Kiyâme”, 36 (No: 2485).

³³ Zemahşerî, *Esâsu'l-Belâğa*, 2/1/296; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, 14/266; Ahmed Matlûb, *Mu'cemu'l-mustelâhâti'l-belâğiyye ve tetavvuruha* (Irak: Matbaatu'l-Mecme'î'l-İlmî, 1987), 2/121.

³⁴ es-Suyûtî, *Şerhu Ukûdi'l-cumân*, 135.

³⁵ Nahl Süresi, 16/8

olarak istifade ettikleri hayvanlar, ikinci olarak hiçbir zaruret olmaksızın istifade edilen hayvanlar zikredilmiştir. Hayvanlardan geriye kalan üçüncü kısım ise, insanların genelde zarûrî bir şekilde istifade etmedikleridir ki, Allah Teâlâ, bunları kısaca "O, sizin bilmediğiniz daha neler yaratır" sözüyle zikretmiştir.³⁶ Zira at, zikredilenler arasında katır ve eşekten daha önemlidir ve insana verdiği yarar daha fazladır. Katırın da insana sağladığı fayda eşekten daha çoktur. Dolayısıyla âyette faydası en çok olandan daha az olana doğru gidilerek tedellî üslubu kullanılmıştır.³⁷

Tedellî üslubu, yukarıda da değinildiği gibi iki veya daha fazla mevzufta (kişide) merite bakımından yukarıdan aşağıya inmekle olur. Arapçada bu, bilinen bir kullanımdır. Şiir ve nesirde çokça kullanılan bir üsluptur. Buna örnek olarak şu beyitler verilebilir (Vâfir Bahri):

إِذَا جَارَ الْأَمِيرُ وَحَاجِبَاهُ وَقَاضِي الْأَرْضِ دَاهِنٌ فِي الْقَضَاءِ
فَوَيْلٌ لَّكُمْ ثُمَّ وَيْلٌ لَّكُمْ وَيْلٌ لِّقَاضِي الْأَرْضِ مِنْ قَاضِي السَّمَاءِ

*Emir ve iki muhafızı zulmetse ve yeryüzünün kadısı da hüküm vermede yağcılık yapsa, Göğün hâkiminden dolayı yeryüzü hâkimine yazıklar olsun, yazıklar olsun, yazıklar olsun.*³⁸

Görüldüğü üzere bu beyitte ilk başta emir/yönetici zikredilmiştir. Çünkü yönetici, konum itibariyle daha önemlidir. Ardından da yöneticinin iki muhafızı zikredilerek tedellî üslubu kullanılmıştır.

Hadîs-i şerîflerde de tedellî üslubuna rastlamak mümkündür. Örneğin Resûlullah (s.a.v.) bir hadîste şöyle buyurmaktadır:

عَنْ سَعْدِ بْنِ أَبِي وَقَاصٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ قَالَ: قُلْتُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ أَيُّ النَّاسِ أَشَدُّ بَلَاءً؟ قَالَ: الْأَنْبِيَاءُ ثُمَّ الْأَمْثَلُ فَلَا مَثَلَ فَيَبْتَلِي الرَّجُلَ عَلَى حَسَبِ دِينِهِ فَإِنْ كَانَ دِينُهُ صُلْبًا اشْتَدَّ بَلَاؤُهُ وَإِنْ كَانَ فِي دِينِهِ رِقَّةٌ ابْتُلِيَ عَلَى حَسَبِ دِينِهِ فَمَا يَبْرَحُ الْبَلَاءُ بِالْعَبْدِ حَتَّى يَبْرُكَهُ يَمِثِّي عَلَى الْأَرْضِ مَا عَلَيْهِ خَطِيئَةٌ.

Sa'd b. Ebi Vakkâs'dan (öl. 675) (r.a.) şöyle rivayet edilmiştir: Ya Resûlallah! İnsanlardan hangileri daha çok belaya tabi tutulur? Resulullah (s.a.v.) buyurdular ki: "İnsanların en çok musibete uğrayanları evvela peygamberlerdir, sonra derecelerine göre (veliler ve salihler) gelir. Kişi dinine göre bela ve imtihanlara maruz kalır. Eğer dine bağlılığı varsa, belası daha da artar. Fakat dininde gevşek yaşıyorsa ona göre musibetlerle karşılaşır. Kişiyi belalar gelir gelir de yeryüzünde dolaşır fakat artık onun üzerinde hiçbir günah kalmaz."³⁹

Peygamber efendimiz (s.a.v.) bu hadîs-i şerifte belalara en çok maruz kalanları zikrederken ilk başta merite bakımından en yüce olanları yani peygamberleri zikretmiş daha sonra da dini durumu bakımından daha aşağıda olanları zikrederek tedellî sanatını kullanmıştır.

³⁶ er-Râzî, *Mefâtihu't-ğayb*, 19/230.

³⁷ ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, 3/406.

³⁸ Abdulvehhâb, "et-Terakkî ve't-tedellî fi'l-Hadîsi's-şerîf", 216.

³⁹ et-Tirmizî, *Sunenu't-Tirmizî*, "ez-Zuhd", 36 (No: 2398).

2. Kur'ân-ı Kerîm'den Terakkî ve Tedellî Üslubuna Bazı Örnekler

Arap dili edebiyatında çokça karşılaşılan terakkî ve tedellî üsluplarını, edebiyatta zirve noktada olan yüce kitabımız Kur'ân-ı Kerîm'in birçok âyetinde görmek mümkündür. Kur'ân-ı Kerîm bu iki üslubu birçok konu sadedinde kullanmıştır. Bazen bu olguları inkârcıları iskat etmek için delil getirirken, bazen başka amaç ve hikmetler için kullanır. Zira Kur'ân, muhatabını ilzâm etmek için bazen düşükten yükseğe, azdan çoğa terakkî ederek delil getirirken, bazen de yüksekten düşüğe, çoktan aza doğru tedellî ederek delilini ortaya koyar. Bunlardan her biri, muktezâ-ı hale uygun olup durumun gerekli gördüğü bir yöntemle meydan okumayı ve muhatabın teslim olmasını sağlayan delili daha etkili ve belîğ yapar.⁴⁰ Ayrıca Kur'ân âyetlerinin ifade gücü ve mecaz dâhil değişik bağlamlarda kullanmak üzere muazzam bir anlam potansiyeli barındırması belagatçıların ve müfesirlerin dikkatini çekmiştir.⁴¹ Biz de şimdi terakkî ve tedellî üslubunu bazı âyetler bağlamında ele almaya çalışacağız.

2.1. Terakkî Üslubu⁴²

1. Âyet: وَقَالُوا إِذَا كُنَّا عِظَامًا وَرَفَاتًا أَلَيْنَا لِمَعُونَتِنَا خَلْقًا جَدِيدًا * قُلْ كُونُوا حِجَارَةً أَوْ حَدِيدًا * أَوْ خَلْقًا مِمَّا يَكْبُرُ
 فِي صُدُورِكُمْ “Bir de onlar dediler ki: biz, bir kemik yığını ve kokuşmuş bir toprak olmuş iken, yepyeni bir yaratılışla mı diriltileceğiz? De ki: İster taş olun ister demir olun isterse gönlünüzde büyüyen başka bir yaratık olun (Bunlar, Allah'ın (c.c.) sizi yeniden diriltmesini güçleştirmez.)”⁴³

Kur'ân, ölümden sonra insan bedeninin fiziksel bozulmasına dayanarak ahiret hayatını inkâr etmeye kalkışanlara yukarıdaki âyette, değil bedenlerinin toz toprak olması, çürümesi ya da taş veya demire dönüşmesi hatta kendilerinin canlı bir varlık haline gelmesini imkânsız gördükleri başka bir eşya haline gelmesi durumunda dahi Allah'ın (c.c.) onlara tekrar hayat verip önceki kimliklerine kavuşturacağını zikretmektedir. Zira ilken maddî nesne veya eşyaları yaratan ve bunlara canlılık veren Allah (c.c.), hiç şüphesiz bu nesnelere öldükten ve fena olduktan sonra da

⁴⁰ Mucahid Mahmud Ahmed Nasır, *Menhecû'l-Kur'âni'l-Kerîm fî ikâmeti'd-delîl ve'l-hucce* (Filistin: Cami'etu'n-Necâh el-Vataniyye, 2013), 181.

⁴¹ Mehmet Şirin Aladağ, “Arap Edebiyatı Bağlamında İbrahim Süresinin 37. Âyeti”, *Şarkiyat* 13/2 (Ağustos 2021), 625.

⁴² Terakkî üslubunun kullanıldığı alfabetik sıraya göre bazı âyetler şunlardır: A'râf Süresi'nin 195. âyeti, Abese Süresi'nin 38-41. âyetleri, Âl-i İmrân Süresi'nin 111. âyeti, Âl-i İmrân Süresi'nin 5, 43 ve 200. âyetleri, Bakara Süresi'nin 17, 177, 214, 215, 222, 274 âyetleri, Beled Süresi'nin 13 ve 17. âyetleri, Besmele ve, Câsiye Süresi'nin 7. âyeti, Duhân Süresi'nin 9-14. âyetleri, En'âm Süresi'nin 75-79 ve 111. âyetleri, Enbiyâ Süresi'nin 72-73. âyetleri, Enfâl Süresi'nin 11 ve 36. âyetleri, Enfâl Süresi'nin 36. âyeti, Fâtır Süresi'nin 32. âyeti, Fâtiha Süresi'nin 1, 3 ve 5. âyetleri, Hüd Süresi'nin 53-55. âyetleri, İsrâ Süresi'nin 24, 50-51 ve 90-93. âyetleri, Kalem Süresi'nin 2-4 ve 10-13. âyetleri, Kâria Süresi'nin 1-11. âyetleri, Kasas Süresi'nin 26. âyeti, Kehf Süresi'nin 49. âyeti, Lukmân Süresi'nin 17. âyeti, Mâide Süresi'nin 44 ve 93. âyetleri, Mücadele Süresi'nin 7. âyeti, Nahl Süresi'nin 5. âyeti, Nâss Süresi'nin 1-3. âyetleri, Nâzi'ât Süresi'nin 8-9. âyetleri, Nebe' Süresi'nin 4-5. âyetleri, Necm Süresi'nin 13-18. âyetleri, Neml Süresi'nin 60-63 ve 66. âyetleri, Neml Süresi'nin 66. âyeti, Nisâ Süresi'nin 3, 34, 37-38, 83 ve 172. âyetleri, Nûh Süresi'nin 5-9 ve 21-24. âyetleri, Nûr Süresi'nin 30. âyeti, Ra'd Süresi'nin 8-10. âyetleri, Teğâbun Süresi'nin 2 ve 35. âyetleri, Tevbe Süresi'nin 85. âyeti, Tûr Süresi'nin 30-43 âyetleri, Vâki'a Süresi'nin 28-32 ve 57-67. âyetleri, Yûsuf Süresi'nin 4. âyeti, Zâriyât Süresi'nin 1-4. âyetleri, Zilzâl Süresi'nin 1-8. âyetleri,

⁴³ İsrâ Süresi, 17/49-50-51.

tekrar hayata döndürecektir. Yukarıdaki âyetlerden önce zikredilen âyetlere bakıldığında ise müşriklerin “beşer sözüdür” dedikleri Kur’ân’a hiçbir şekilde mukavemette bulunmamaları bir yana dursun Kur’ân’ı anlamadıkları, kulak vermedikleri nitelemesine bu âyetlerin bir delil mesabesinde olduğu görülmektedir. Kur’ân’ın hedefi tevhid, nübüvvet ve ahiret hayatını ispat etmektir. Bu âyetlerde ahiret hayatının varlığı en güzel üslupla ortaya konulmuştur.⁴⁴ Konumuzun bahsi olan bu âyetten önceki âyetler tevhid ve nübüvvette şüpheye düşen müşriklere cevap olarak gelmiştir. Allah (c.c.), onların bu konudaki şüphelerine cevap verdikten sonra ahiret hayatı hakkındaki şüphelerine cevap olarak ister kemik olsunlar ister taş olsunlar ister başka bir şey olsunlar onları tekrar dirilteceğini vurgulamaktadır. Onların ahiret hayatını inkâr etmelerinin sebebi ise şudur: İnsan öldüğünde azaları kurur, parçalanır ve un ufak olup toprağa karışır. Bedendeki sıvı şeyler sulara karışır. Hava unsuru da dünyadaki havaya karışır. Durum böyle olunca bunların bir daha bir araya gelmesi nasıl düşünülebilir ve nasıl bir daha hayat bu bedene geri dönebilir.⁴⁵

Ahireti inkâr eden bu müşriklerin şüphesi, bedenün çürüyüp tekrar ikinci defa hayat bulmasının imkânsızlığıdır. Bu imkânsızlık beden toprak altında un ufak olup toprağa karışınca daha da artmaktadır. Zira onlar, olayı akıllarıyla çözmeye çalışmışlar ve burada her şeye kadir olan ve herkesten daha kuvvetli bir ilahın olduğunu unutmuşlardır. İlk başta kemiği (العظام) zikrederek tekrar dirilişi inkâr etmeye başlamışlardır. Ardından “terakkî” ederek un ufak olmayı (الرفات) zikretmişlerdir. Çünkü un ufak olmak tekrar dirilme için çürümüş kemik olmaktan daha imkânsızdır. Onların bu inkârlarına karşılık olarak taş veya demir gibi canlılığı kabul etmede un ufak olan kemikten daha uzak görülen şeyler olsalar dahi Allah (c.c.) onları diriltecektir. Yani “taş veya demir olsanız bile tekrar hayat vermek Allah’ın (c.c.) gücündedir.” Nitekim taş ve demir, canlı olma hususunda çürümüş, un ufak olmuş kemikten daha uzaktır. Çünkü çürümüş olan kemik önceden canlı iken taş veya demirin başından canlılık geçmemiştir.⁴⁶

Dolayısıyla, yukarıdaki âyetlerde önce taş, ardından demir zikredilerek terakkî edilmiştir. Çünkü demir, taşı kırabildiğinden taştan daha katıdır. En son *أَوْ خَلَقْنَا أَوْ حَلَقْنَا* *أَمْ أَجْلٌ يَمُسُّونَ بِهَا أَمْ هُمْ أَيْدٍ يَبِيْطُونَ بِهَا أَمْ هُمْ أَعْيُنٌ يُبْصِرُونَ بِهَا أَمْ هُمْ آذَانٌ يَسْمَعُونَ بِهَا* *“Onların yürüyebildikleri ayakları mı var veya tutabildikleri elleri mi var yoksa görebildikleri gözleri mi var yahut işitebildikleri kulakları mı var?”*⁴⁸

2. Âyet: *أَمْ أَجْلٌ يَمُسُّونَ بِهَا أَمْ هُمْ أَيْدٍ يَبِيْطُونَ بِهَا أَمْ هُمْ أَعْيُنٌ يُبْصِرُونَ بِهَا أَمْ هُمْ آذَانٌ يَسْمَعُونَ بِهَا* *“Onların yürüyebildikleri ayakları mı var veya tutabildikleri elleri mi var yoksa görebildikleri gözleri mi var yahut işitebildikleri kulakları mı var?”*⁴⁸

Yukarıdaki âyete bakıldığında ilk önce ayak, ardından ayaktan terakkî edilerek sırasıyla el, göz ve kulak zikredilmiştir. Nitekim el, ayaktan daha önemlidir. Çünkü el ile elde edilen menfaat ayak ile elde edilen menfaatten daha umumdur. Bir

⁴⁴ Burhânuddîn Ebu'l-Hasan el-Bikâ'î, *Nazmu'd-durer fi tenâsubi'l-âyati ve's-suver* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1995), 4/391.

⁴⁵ er-Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 20/352.

⁴⁶ er-Râzî, *Mefâtîhu'l-ğayb*, 20/352; İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 14/99.

⁴⁷ eş-Şa'râvî, *Tefsîru's-Şa'râvî*, 1/228.

⁴⁸ A'râf Suresi, 7/195.

kişi ayağıyla yapamadığı birçok şeyi eliyle yapabilir. Aynı şekilde gözden elde edilen fayda elden daha çoktur. Çünkü gözle görme eylemi gerçekleşir ve görme de beş duyu organdan birisidir. Kulak da gözden daha mühimdir. Çünkü sağır olup gören bir kişinin elde edeceği fayda kör olup kulağı işiten birinin elde ettiği fayda kadar olamaz.⁴⁹ Dolayısıyla yukarıdaki âyette normal bir canlı varlıkta bulunan yürüyecek ayak, tutacak el ve görecek göz gibi organlara bile sahip olamayan nesnelere ilâh edinmenin ve insanların, kendilerinde var olan duyu organlarından bile yoksun olan yani kendilerinden daha kusurlu ve daha aşağı olan şeylere tapmalarının akıl kârı olmadığı vurgulanmaktadır.

3. Âyet: فَكَلَّمَ جَنَّ عَلِيَّهِ اللَّيْلَ رَأَى كَوْكَبًا وَكَذَلِكَ نُبْرِي إِبرَاهِيمَ مَلَكُوتَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَلِيَكُونَ مِنَ الْمُوقِنِينَ * فَلَمَّا جَنَّ عَلِيَّهِ اللَّيْلَ رَأَى كَوْكَبًا قَالِ هَذَا رَبِّي فَلَمَّا أَفَلَّ قَالَ لَيْسَ لَمْ يَهْدِنِي رَبِّي لَأَكُونَنَّ مِنَ الْقَوْمِ الضَّالِّينَ * فَلَمَّا رَأَى الشَّمْسُ بَارِغَةً قَالِ هَذَا رَبِّي هَذَا أَكْبَرُ فَلَمَّا أَفَلَّتْ قَالِ يَا قَوْمِ إِنِّي بَرِيءٌ مِمَّا تُشْرِكُونَ * إِنِّي وَجَّهْتُ وَجْهِيَ لِلَّذِي فَطَرَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ حَنِيفًا وَمَا أَنَا مِنَ الْمُشْرِكِينَ *“İşte böylece İbrahim’e göklerdeki ve yerdeki hükümlerini ve nizamı gösteriyorduk ki böylece o, kesin ilme erenlerden olsun. Üzerine gece karanlığı basınca, bir yıldız gördü. ‘Rabbim budur’ dedi. Yıldız batınca da ‘Ben öyle batanları sevmem’ dedi. Ayı doğarken görünce, ‘Rabbim budur’ dedi. O da batınca, ‘Rabbim bana doğru yolu göstermezse elbette yoldan sapan topluluklardan olurum’ dedi. Güneşi doğarken görünce de ‘İşte Rabbim budur, bu daha büyük’ dedi. O da batınca (kavmine dönüp), ‘Ey kavimim! Ben sizin Allah’a ortak koştuğunuz şeylerden uzayım’ dedi. Ben hanîf olarak, yüzümü gökleri ve yeri yoktan yaratan Allah’a çevirdim ve ben müşriklerden değilim.”⁵⁰*

Hiz. İbrâhim (a.s.) yukarıdaki âyetlerde zikredilen gözlemlere ve sözlere girişmeden önce de tevhîd inancına sahip olmakla beraber, kavminin içinde bulunduğu bâtil inançlardan hareket ederek, onları tevhîd yani tek ilah inancına ikna etmek istemiştir. Bundan ötürü ilk önce yıldızı, ardından ayı ve en sonunda da güneşi zikrederek bu nesnelere ilâh olup olamayacağını tartışmıştır. Gelip geçici ve değişken bir varlığın ilâh olamayacağı şeklindeki mutlak hakikate dayanarak hiçbirinin ilâh kabul edilmesinin mümkün olmadığını ve en sonunda bütün noksan sıfatlardan münezze olan Allah’tan (c.c.) başka gerçek bir ilâhın var olmadığını kavmine ispatlamıştır. Netice itibarıyla gözlemlerinden sonra ulaştığı veya kendisinde var olan yakînî imanı, kendisinin hanîf olarak yüzünü tüm varlığıyla, gökleri ve yeri yoktan yaratan Allah’a (c.c.) çevirdiğini ortaya koymasını sağlamıştır.

Bu âyeti okuyan biri şu soruyu sorabilir: Niçin Hiz. İbrahim (a.s.) ilk olarak yıldızı, daha sonra ayı, peşinden de güneşi zikretti. Yani niçin düşükten yükseğe doğru başladı?

Buna cevap olarak şu denilebilir: Hiz. İbrahim (a.s.) kavmine karşı delil getirdiğinde nazikçe istidrac metodunu⁵¹ kullanmıştır ki kavmi onu sonuna kadar itiraz ve mücadele etmeden dinlesin. Güneş o zamanki kavim için en yüce mabûd idi,

⁴⁹ ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, 3/270-271.

⁵⁰ En’âm Sûresi, 6/75-79

⁵¹ İstidrâc: Bir kimseyi bir şeye adım adım, derece derece yaklaştırmak, onu kurduğu tuzağa yaklaştırıp oraya düşürmek anlamına gelmektedir bk. İsmail Durmuş, "İstidrâc", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/istidrâc--belagat> (14.05.2022).

güneşten sonra ay ve aydan sonra da yıldız çok değerliydi. Hz. İbrahim (a.s.) ise kavmine hitap ederken onlar için diğerlerine nazaran değeri daha düşük olan yıldızı zikrederek başlamıştır. Çünkü yıldız onlara mabûd olmaya daha uzaktı. Onların yıldızlarla çok bağlantıları yoktu. Yıldızdan sonra derece bakımından onlara göre daha değerli olan ayı zikretmiştir. Aydan sonra da kavminin yanında en değerli olan güneşi zikretmiştir.⁵² Hz. İbrahim'in (a.s.) burada terakkî üslubunu kullanmasının sebebi oradaki durum ve makama riayet etmektir. Çünkü oradaki durum muhataplara karşı nazik davranmayı ve istidracı gerektiriyordu. Eğer direk güneşle başlamış olsaydı kavmi hemen ona karşı çıkabilir ve onu terk edebilirlerdi. Çünkü güneş onların yanında en değerli şeydi.⁵³ Âlûsî (öl. 1854) bu âyetteki terakkî üslubununun kullanma amacını "Hz. İbrahim (a.s.) delil getirirken icaz ve ihtisar için kavmine karşı terakkî üslubunu kullanmıştır. Makama daha uygun olarak mübalağalı bir şekilde muhatabı susturmak ve davayı da yerine oturtmak için düşükten yükseğe doğru başlamıştır." şeklindeki sözleriyle açıklamıştır. Dolayısıyla putların ilah olamayacaklarını öne sürmek terakkî yoluyla olmuştur.⁵⁴

4. Âyet: فَلَا تُطِيعُ الْمُكَذِّبِينَ * وَذُؤُوا لَوْ تَدَّهْنُوا قَيْدَهُنَّ * وَلَا تُطِيعُ كُلَّ حَلَّافٍ مَّهِينٍ * هَمَّازٍ مَشَّاءٍ بِنَبِيمٍ * مَنَاعٍ

*"O hâlde yalanlayanlara itaat etme. Senin yumuşak davranmanı istediler ki, böylece onlar da yumuşak davransınlar. Çok yemin eden, aşağılık, daima kusur arayıp kınayan, durmadan söz taşıyan, iyiliği hep engelleyen, saldırgan, çok günahkâr olana sakın boyun eğme."*⁵⁵

Bu âyeti kerîmede Hz. Peygamber'in (s.a.v.) şahsında tüm Müslümanlara hitap edilerek Hz. Peygamber'i (s.a.v.) yalancılıkla itham edenlere ve hak olanı yalan görenlere boyun eğmemesi ve onların istek ve arzularına tabi olunmaması gerektiği vurgulanmaktadır. Zira kâfirler, Hz. Resûlullah'ın (s.a.v.) ahlâkî erdemler ve manevi değerler hususunda taviz vermesini yani uzlaşmacı davranmasını istemişlerdir. Ayrıca çıkarlarıyla çatışan ve kendilerine ters gelen İslâm'ın gerekli kıldığı hususların terkedilmesini arzulamışlardır. Buna karşılık ise kendilerinin de Hz. Peygamber'e (s.a.v.) taviz vereceklerini ve ona engel olmayacaklarını dillendirmişlerdir. Hatta Hz. Peygamber'in (s.a.v.) bir süre kendilerinin tapmış oldukları ilâhlara tapmasını, bunun karşılığında da kendilerinin bir müddet tek olan Allah'a (c.c.) tapacaklarını teklif etmişlerdir. Allah Teâlâ, kâfirlerin bu beklenti ve tutumlarına karşılık Hz. Peygamber'in (s.a.v.) tavizsiz davranarak gevşeklik göstermemesini emretmiştir.⁵⁶

Bu âyetlerde Peygamber efendimizin (s.a.v.) kimlere boyun eğmemesi söylenirken terakkî üslubu kullanılmıştır. Şöyle ki: الهماز kelimesi çok ayıplayan demektir. Bu kişinin insanların içine girmesine gerek yoktur. Zira o, durduğu yerde insanları

⁵² Zemaşşerî, *Tefsîru'l-keşşâf*, 2/38; et-Tîbî, *Hâşiyetu't-Tîbî*, 6/142-145; İsmail b. Ömer İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2010), 2/152.

⁵³ et-Tîbî, *Hâşiyetu't-Tîbî*, 6-143-145; Ahmed Nasır, *Menhecu'l-Kur'âni'l-Kerîm*, 182.

⁵⁴ Muhammed Ebu'l-Fadl Âlûsî, *Rûhu'l-meânî fi tefsiri'l-Kur'âni'l-Azîm ve's-Sab'i'l-Mesânî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 2010), 7/203.

⁵⁵ el-Kalem Süresi, 68/8-12.

⁵⁶ Zemaşşerî, *Tefsîru'l-keşşâf*, 4/574-575; Muhammed b. Ali eş-Şevkânî, *Fethu'l-Kadîr* (Beyrut: Dâru'l-Marife, 2013), 5/309.

ayıplar. Yaptığı şey nemime/koğuculuk gibi değildir. Çünkü koğuculuk bir yerden başka bir yere bir şahıs hakkında laf taşımaktır. Allahu Teâlâ bu âyette ilk önce المَاز kelimesini zikretmiştir. Daha sonra da eziyet vermede daha ağır olan "laf dolaştırmaya" yani nemime yapmaya terakkî etmiştir. Ardından da nemime yapmaktan daha eziyet verici olan başkalarından "iyiliği engellemeyi" zikretmiştir. Daha sonra iyiliği engellemekten daha eziyetli merteye olan "haddi aşmışlığa" terakkî etmiştir. Çünkü iyiliği engellemede bazen haddi aşmak yoktur. Haddi aşmak eziyet vermede daha ağırdır. En sonunda da أَمِيم kelimesiyle âyet sonlandırılmıştır. Bu da şerrin her çeşidini bir arada toplayan bir sıfattır. Ve bu, diğerlerinden daha çok eziyet vericidir.⁵⁷

5. Âyet: *De ki: İnsanların Rabbine, insanların Melik'ine, insanların İlâh'ına sığınırım.*⁵⁸

Allah Teâlâ yukarıdaki âyetlerde önce, kendisinin "İnsanların Rabbi" olduğunu belirtmiştir. Rab olmak Arapçada genel bir ifade olduğu için melik olabilir veya olmayabilir. Bunun için bu âyetin peşine مَلِكِ النَّاسِ diyerek insanların meliki olduğunu belirtmiştir. Çünkü رَبُّ الدَارِ "evin sahibi", رَبُّ الْمَتَاعِ "malın sahibi" örneklerinde olduğu gibi "rab", kelimesi, daha küçük manalara gelebilir. Sonra "melik" olan, ilah olabilir veya olmayabilir. Bundan ötürü Allah Teâlâ, "إِلَهِ النَّاسِ" "insanların ilâhı" buyurarak, ilâh olduğunu beyan etmiştir. Çünkü ilâhlık, sadece O'na (c.c.) has olan bir özelliktir. O'nun (c.c.) bu sıfatta, hiçbir ortağı yoktur. Başka bir açıdan Allah Teâlâ, ilk önce "Rab" ismini zikretmiştir. Rab kelimesi ıslah ve tedbir eden anlamına gelmektedir. Rubûbiyyet, Allah'ın (c.c.) başta gelen nimetlerindedir. Zira O (c.c.), kulunu terbiye edince kulu da kulluğunun farkına varır ve Allah'ın (c.c.) melik/hükümdar olduğunu anlar. Allah'ı (c.c.) "melik" ismi ile över. Ardından ibadet etmesinin gerekli ve vacip olduğunu öğrenince ibadete layık ve müstahak olanın sadece Allah (c.c.) olduğunu anlar ve O'nun (c.c.) ilah olduğuna inanır. İşte bundan ötürü âyeti kerimenin en sonunda "ilâh" ismi zikredilmiştir.⁵⁹

İbn Cuzey (öl. 741/1340) bu âyetleri tefsir ederken terakkî üslubunun kullanımını şu sözleriyle açıklamaktadır:

"Eğer denilse ki: Niçin Allah-u Teâlâ'nın rab ile vasıflanması öne alınmıştır. Ardından melik ve en son da ilah sıfatı ile nitelenmiştir? Cevap: Bu, en yüce olana terakkî etme tertibi üzeredir. Şöyle ki: Rab kelimesi çoğu insan için kullanılır. Örneğin "falan kişi evin rabbidir" yani "sahibidir" denilir. Rab kelimesi başka şeyler için de kullanıldığından Allah (c.c.) önce bu kelime ile başlamıştır. Melik kelimesi ise sadece insanlardan önde gelenler için kullanılır. Bu kişiler de krallardır ve diğer insanlardan dünya cihetiyle daha üstünlerdir. Bundan dolayı rab kelimesinden sonra melik kelimesi zikredilmiştir. İlah kelimesine gelince bu melikten de üstündür. Bundan dolayı melikler ilah oldukları iddiasında bulunmazlar. İlah tektir. Ortağı ve yardımcısı yoktur. Bu hikmetten ötürü bu kelimeyle âyet sonlandırıldı".⁶⁰

⁵⁷ Fâdil Sâlih es-Sâmerrâî, *et-Ta'birü'l-Kur'ânî* (Dimeşk: Dâru İbn Kesîr, 2016), 69-70.

⁵⁸ Nâs Süresi, 114/1-3.

⁵⁹ Zemahşerî, *Tefsîru'l-keşşâf*, 4/818; er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 32/376.

⁶⁰ Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed İbn Cuzey, *et-Teshîl li 'ulûmi't-Tenzîl* (Dimeşk: Dâru'l-Fikr, ts.), 226.

2.2. Tedellî Üslubu⁶¹

1. Âyet: فَهَمَّانَهَا سُلَيْبَانَ ۖ وَكَلَّا آتَيْنَا حُكْمًا وَعِلْمًا ۖ وَسَخَّرْنَا مَعَ دَاوُدَ الْجِبَالَ يُسَبِّحُونَ وَالطَّيْرَ ۖ وَكُنَّا فَاعِلِينَ

“Biz hüküm vermeyi Süleyman’a kavratmıştık. Zaten hepsine hükümlerlik ve ilim vermiştik. Dâvûd ile birlikte, Allah’ı tespih etmeleri için dağları ve kuşları onun emrine verdik. Bunları yapan biz idik.”⁶²

Müfessirler, dağlar ve kuşların tespih etmelerinin mecaz mı hakikat mi olduğu hususunda birbirinden farklı bazı görüşler ortaya koymuşlardır. Bazıları bu tespihin hakikat yani gerçek anlamda olduğunu ve bizim anlamadığımız bir dil veya şekil ile onların, Allah’ı (c.c.) zikrettiklerini söylemişlerdir. Onlara göre Hz. Dâvûd (a.s.) Zebûr’u güzel sesiyle okurken kuşlar da havada durarak onunla beraber tespih etmiş, dağlar ise bu tespihi tekrarlamıştır.⁶³ Diğer bazı müfessirler ise bu tespihin, mecazi anlamda olduğunu ifade etmişlerdir. Onlara göre dağlar ve kuşlar, Allah’ın (c.c.) varlığına, büyüklüğüne ve kudretine işaret ettiğinden onlar, lisân-ı hâl ile tespih ve tazim ederler.⁶⁴

Allah Teâlâ bu âyet-i kerîmede dağları kuşlardan önce zikretmiştir. Dağların tespih etmesi kuşların tesbih etmesinden daha acayip olduğundan âyette tedellî sanatı vardır. Yani önce dağlar zikredilip ardından kuşlar zikredilmiştir. Nitekim Zemahşerî bu âyetteki tedellî üslubuna şu sözleriyle dikkat çekmiştir:

“Eğer desen ki: Niçin dağlar, kuşların önüne alınmış? Ben derim ki: Çünkü dağların boyunduruk altına alınması ve tespih etmesi daha acayıptır. Bu, Allah’ın (c.c.) kudretine daha çok delalet eder ve i‘caz yönü daha kuvvetlidir. Çünkü dağlar cansız varlıklarken kuşlar canlıdır.”⁶⁵

2. Âyet: بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ “Rahmân ve Rahîm olan Allah’ın adıyla.”⁶⁶

Rahîm / الرحيم kelimesi, mübalağa sığası olup fe‘îl / فَعِيل kalıbında bir sıfattır. Rahmân / الرحمن kelimesi de ism-i fâile mülhak olan mübalağa binalarından fa‘lân / فَعْلَان kalıbındaki bir sıfattır. Bu vezin Arapçada fiilin fazlalığını ve sürekliliğini ifade ederken, fa‘îl vezni ise fiilin sübutuna delâlet eder.⁶⁷ Rahmân kelimesinin, Rahîm kelimesinden daha mübalağalı anlam ifade ettiği görüşü, bu iki ismin manalarının farklı olduğunu söyleyenlerin ortak görüşüdür. Bu hususta da hareket noktaları yapıdaki fazlalığın manadaki fazlalığa delalet etmesidir. Dikkat edilirse Rahmân kelimesi beş harften oluşmasına karşılık, Rahîm kelimesi dört harflidir. Dolayısıyla bu âyette Rahmân’la başlanıp Rahîm’e geçilmesi tedellî üslubunun olduğuna işaret

⁶¹ Tedellî üslubunun kullanıldığı alfabetik sıraya göre bazı âyetler şunlardır: Ahzâb Süresi’nin 35 ve 56. âyetleri, Âl-i İmrân Süresi’nin 18, 28 ve 106. âyetleri, Bakara Süresi’nin 98, 133, 178 ve 255 âyetleri, En‘âm Süresi’nin 46, 84 ve 95-96. âyetleri, Enbiyâ Süresi’nin 79. âyeti, Enfâl Süresi’nin 41. âyeti, Fâtır Süresi’nin 22. âyeti, Hac Süresi’nin 52 ve 75. âyetleri, İsrâ Süresi’nin 36. âyeti, Nahl Süresi’nin 8. âyeti, Nâziât Süresi’nin 33. âyeti, Nisâ Süresi’nin 69. âyeti, Tevbe Süresi’nin 62 ve 105. âyetleri, Tevbe Süresi’nin 62. âyeti, Vâkia Süresi’nin 27. âyeti, Zümer Süresi’nin 46. âyeti.

⁶² Enbiyâ Süresi, 21/79

⁶³ İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-Azîm*, 5/352.

⁶⁴ er-Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, 22/199.

⁶⁵ Zemahşerî, *Tefsîru’l-keşşâf*, 3/126.

⁶⁶ Fâtîha Süresi, 1/1.

⁶⁷ Âlûsi, *Rûhu’l-meânî*, 1/105.

etmektedir.⁶⁸

Zemahşerî, Besmeleyi tefsir ederken bu üsluba dikkat çekerek şunları zikretmiştir:

“Eğer desen ki: ‘Niçin Rahmân ve Rahîm vasıflarından en beliğ olanı öne alınmış, hâl-buki kıyasa uygun olan düşük olandan kuvvetliye terakkî etmektir. Arapların şu sözü gibi: Falan kişi çok derin âlimdir, çok cesurdur, çok cömerttir’. Ben de derim ki: ‘Allah Teâlâ Rahmân lafzını zikredip bu lafız da nimetlerin asıllarını, yüce ve şerefli olanlarını kapsadığından nimetlerin narin ve zarif olanlarını kapsaması için peşine Rahîm sıfatını tamamlayıcı olarak zikretmiştir.”⁶⁹

Saîd Nursî (öl. 1960) de besmelede Rahmân sıfatının Rahîm sıfatından önce zikredilmesinin hikmetini “kilit ile anahtara bakıldığında anahtarın küçük olmasıyla beraber, büyük sırasına girmesi gibi küçük görünen nimetlerin büyük nimetleri tamamlamaları hasebiyle bazen büyük nimetlerden daha üstün olabileceği” şeklinde açıklamıştır. Dolayısıyla bu âyette küçük nimetlere işaret eden Rahîm isminin, Rahmân isminin ardından zikredilmesi gelişigüzel bir tedellî değildir. Burada insanları küçük ve gizli nimetlere yönlendirme ve ikaz etme amacı güdülmektedir. Dolayısıyla bu âyetteki tedellî üslubu bir bakımdan terakkî olarak görülebilir. Zira insanlara gizli veya küçük nimetleri göstermek ve insanları, o nimetlerin varlığına yönlendirmek daha gerekli olan bir durumdur.⁷⁰

Dolayısıyla Allah Teâlâ büyük ve yüce nimetlerini Rahmân sıfatıyla ortaya koyduktan sonra tedellî üslubuna uygun olarak Rahîm sıfatını ince ve latif nimetler için zikretmiştir. Nitekim Rahmân sıfatı daha çok dünyevi şeylerle alakalıdır. Rahîm sıfatı ise ahiret hayatıyla ilgilidir.

3. Âyet: وَقُلْ اَعْمَلُوا فَسَيَرَى اللهُ عَمَلَكُمْ وَرَسُولُهُ وَالْمُؤْمِنُونَ وَسَرُدُّونَ اِلَى عَالَمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ فَيُنَبِّئُكُمْ بِمَا كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ *“De ki: ‘Çalışın, yapın. Yaptıklarınızı Allah (c.c.) da Resûlü (s.a.v.) de Mü’minler de göreceklerdir. Sonra gaybı ve görülen âlemi bilen Allah’ın huzuruna döndürüleceksiniz. O da size bütün yapmış olduğunuz şeyleri haber verecektir.”⁷¹*

Bu âyette ilk başta Allah (c.c.) lafzı zikredilmiş, ardından Hz. Peygamber (s.a.v.), en son da Mü’minler zikredilerek tedellî üslubu kullanılmıştır. İbn Aşûr (öl. 1973), Hz. Peygamber’in (s.a.v.) Allah (cc) tarafından gelen mesajları tebliğ etmesinden ötürü Allah (cc) lafzından sonra zikredildiğini Mü’minlerin de Allah’ın (cc.) yüzündeki şahitleri olmasından ötürü en sonda zikredildiğini söylemiştir.⁷²

Söze sıfatlarda düşükten, mevzuflarda ise yüksek ve daha önemli olandan başlamak kaidesini imam Zerkeşî kitabında açıklamış ve bu konuda birçok örnek vermiştir. Yukarıdaki aynı âyette اِلَى عَالَمِ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ “Görülmeyeni de görüleni de bilene” ifadesinde de tedellî üslubu vardır. Zira gaybî ilimler, müşahadat yani görünen, bilinen ilimlerden daha üstün olduğundan gayb, şehadetten önce zikredilerek tedellî

⁶⁸ es-Suyûtî, *Şerhu Ukûdi'l-cumân*, 135.

⁶⁹ Zemahşerî, *Tefsîru'l-keşşâf*, 1/18.

⁷⁰ Said Nursî, *İşârâtu'l-i'câz* (Kahire: Dâru Sözlür, 1994, 26.

⁷¹ Tevbe Süresi, 9/105.

⁷² İbn 'Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 7/26.

üslubu kullanılmıştır.⁷³

4. Âyet: وَمَنْ يُطِيعِ اللَّهَ وَالرَّسُولَ فَأُولَئِكَ مَعَ الَّذِينَ أَنْعَمَ اللَّهُ عَلَيْهِمْ مِنَ النَّبِيِّينَ وَالصَّادِقِينَ وَالشُّهَدَاءِ وَالصَّالِحِينَ وَحَسُنَ أُولَئِكَ رَفِيقًا *“Kim Allah’a (c.c.) ve Peygamber’e (s.a.v.) itâat ederse, işte onlar, Allah’ın kendilerine nimet vermiş olduğu peygamberlerle, siddîklarla, şehitlerle ve iyi kimselerle birliktedirler. Bunlar ne güzel arkadaştır.”*⁷⁴

Bu âyette önce peygamberler, ardından da sırasıyla siddîklar, şehitler ve salihler zikredilerek tedellî üslubu kullanılmıştır. Ayrıca, peygamberlerin siddîklar, şehitler ve salihlerden başka kimseler oldukları hususunda âlimler arasında ittifak varken; bu üç sıfat hususunda ihtilaf söz konusudur. Bazı âlimler, bu sıfatların hepsinin, tek bir insanda bulunabileceğini söylerken; diğer bazıları bu vasıflardan her birinin farklı gruplar için olduğunu savunmuştur. İkinci görüş daha doğru görülmektedir. Çünkü ma’tûfun, ma’tûfun aleyhten farklı olması gerekir. Nasıl ki Peygamberler sonra zikredilenlerden başka ise aynı şekilde siddîkların de sonra zikredilenlerden başka ve ayrı olması gerekir. Şehitler ve salihler hususunda söylenecek söz de aynıdır.⁷⁵

5. Âyet: لَنْ يَسْتَنْكِفَ الْمَسِيحُ أَنْ يَكُونَ عَبْدًا لِلَّهِ وَلَا الْمَلَائِكَةُ الْمُقَرَّبُونَ *“Ne Mesîh Allah’ın bir kulu olmaktan geri durur ne de yakın melekler.”*⁷⁶

Suyûtî, tedellî üslubuna örnek olarak bu âyeti de vermiştir. Bu âyette Müşriklerin, “meleklerin Allah’ın kızları olmaları” iddiası ve Hristiyanların da Hz. İsa Mesîh’in (a.s.) Allah’ın (c.c.) oğlu olması şeklindeki ifadelerine cevap olarak Hz. İsa (a.s.) ve meleklerin Allah’a (c.c.) ibadet ettikleri ve kul oldukları vurgulanmıştır. Bu âyet ilk başta Hristiyanlara cevap olarak geldiği için Hz. İsa (a.s.) ile başlanılmış, ardından konuyla ilgisi olduğundan müşriklerin iddiaları da çürütülerek melekler zikredilmiş ve tedellî üslubu kullanılmıştır.⁷⁷ Yani tedellî üslubu cevap verilen kişilerin durumuna göre yapılmıştır. Mukarrab Meleklerin mi yoksa Peygamberlerin mi daha üstün olduğu hususunda ise ihtilaf söz konusudur. Zira Mukarrab Meleklerin daha üstün olduğunu söyleyenlere göre bu âyette Hz. İsa’dan (a.s.) başlanılıp ardından Mukarrab Meleklerin zikredilmesinde Terakkî üslubu vardır.⁷⁸

Dolayısıyla Kur’ân’ın birçok yerinde herhangi bir olaya veya şahıs anlatılırken ifadeyi tahsis etmek, teşvik etmek, lafız ile mana arasındaki uyumu sağlamak, iştikaka riayet etmek, fasılaya riayet etmek, sakındırmak vb. gibi birçok belâğî amacı ifade etmek için terakkî ve tedellî üslubuna müracaat edildiği gözlenmektedir.

Sonuç

Arapçanın hususiyetlerinden biri olan terakkî ve tedellî üslubu, Kur’ân’ın i’câzını pekiştiren delillerdendir. Terakkî üslubu bir manayı zikredip arkasında

⁷³ ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, 3/406.

⁷⁴ Nisâ Süresi, 4/69.

⁷⁵ er-Râzî, *Mefâtihu’l-ğayb*, 7/145.

⁷⁶ Nisâ Süresi, 4/172.

⁷⁷ es-Suyûtî, *Şerhu Ukûdi’l-cumân*, 135.

⁷⁸ Zemahşerî, *Tefsîru’l-keşşâf*, 1/581-583; et-Tîbî, *Hâşiyetu’t-Tîbî*, 5/241-243; Âlûsî, *Rûhu’l-meânî*, 6/37-41.

ondan anlamca daha belîğ ve daha kuvvetli bir lafzı kullanmaktadır. Tedellî ise bunun tam tersi olup ilk başta anlamca en mühim olanı zikredip ardından peyderpey düşüğe doğru inmektedir.

Bu iki olgu, aralarında derece farklılığı olan aynı cins, nevi ve sınıftaki şeylerde olur. Böyle bir durumda bu üsluba aykırı bir şeyi gerektiren âyet başlarına riayet, çeşitlilik katmak gibi herhangi bir retorik amaç olmadığı sürece ya düşükten yükseğe gidilerek terakkî üslubu kullanılır ya da bunun tam tersi yüksekten aşağıya inilerek tedellî üslubu kullanılır. Ayrıca Araplar sıfatları zikrederken düşükten, az olandan başlayıp ardından peyderpey ondan daha yükseğe terakkî ederken; mevsûflarda ise tam bunun tersini yaparlar ve ilk önce en değerli olanla başlarlar.

Terakkî ve tedellî olguları ile takdîm ve te'hîr konusu arasında bağ vardır. Zira terakkî ve tedellî olgusu, takdîm ve te'hîrin bir alt başlığı içerisinde yer almaktadır. Yani takdîm ve te'hîr asılken; terakkî ve tedellî fer' durumundadır.

Cürcanî, Sekkâkî ve Kazvînî gibi ilk dönem belâgat âlimleri tarafından terakkî ve tedellî olguları kavram olarak açıklanmamış olup sadece farklı konular sadedinde bu iki olguya işaret edilmiştir. Ekseriyetle Kur'ân'ın latifeleri ve sırları ile alakalı çalışmalarında takdîm-te'hîr, kelimelerin dizilişi/uyumu gibi konular içerisinde değinilmiştir.

Kur'ân-ı Kerîm'de bu iki olgu kullanıldığı gibi, Hz. Peygamber de birçok hadis-i şeriflerinde bu üslupları kullanmıştır. Belâgatçılar ve müfessirler bu iki olguya hususi bir ilgi ve alaka göstermişlerdir. Zira bu üslup kelâmı daha tatlı kılar ve dinleyiciyi etkiler. Ayrıca bu üslup Kur'ân'ın icâz yönünü ortaya koyan unsurlardandır.

Bazı âyetler bağlamında terakkî ve tedellî üslubunu ele aldığımız bu çalışmada bu üslubun, konunun gerektirdiği duruma göre meydan okumak ve muhatabı ilzâm etmek gayesiyle getirilen delili daha belîğ kıldığı ve muhatabı güçlü bir şekilde ikna ettiği görülmüştür. Örneğin Hz. İbrahim (a.s.) kavmini tevhd inancına yönlendirmek için yıldızdan başlayıp güneşle bitirmek suretiyle terakkî üslubunu kullanmış ve kavmini susturmuştur. Ayrıca Kur'ân'ın birçok yerinde herhangi bir şahıs veya olay anlatılırken ta'zîm, tahsîs, hasr ve benzeri gibi belâğî gayelerden ötürü bu üsluba müracaat edildiği gözlemlenmektedir.

Çalışmamız sonucunda terakkî ve tedellî üslubunun Kur'ân-ı Kerîm ve Arap kelâmındaki birçok belâğî inceliğin kavranması için inkâr edilemez bir öneme sahip olduğu görülmüştür.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Abdulvehhâb, Huseyn Halef. "et-Terakkî ve t-tedellî fi'l-Hadisî's-şerîf". *Beşeri İlimler Dergisi, Tikrit Üniversitesi* 20/10 (2013), 212-252.
- Ahmed Nasır, Mucahid Mahmud. *Menhecu'l-Kur'âni'l-Kerîm fî ikâmeti'd-delîl ve'l-hucce*. Filistin: Cami'etu'n-Necâh el-Vataniyye, 2013.

- Aladağ, Mehmet Şirin. "Arap Edebiyatı Bağlamında İbrahim Süresinin 37. Âyeti". *Şarkiyat* 13/2 (Ağustos 2021), 622-634.
- Âlûsi, Muhammed Ebu'l-Fadl. *Rûhu'l-meânî fi tefsiri'l-Kur'ânî'l-'Azîm ve's-Sab'î'l-Mesânî*. Beyrut: Dâru İhyâi't-Turâsî'l-'Arabî, 2010.
- A'sâ, Meymûn b. Kays. *Dîvânü'l-A'sâ el-Kebîr*. thk. Muhammed Huseyn. Kahire: Mektebetü'l-Âdâb, ts.
- Bikâ'î, Burhânuddîn Ebu'l-Hasan. *Nazmu'd-durer fi tenâsubi'l-âyâtî ve's-suver*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1995.
- Hıdr, Zekeriyya Ali. "Uslûbu't-terakkî mine'l-ednâ ile'l-e'lâ fi'l-Kur'ânî'l-Kerîm ve eseruh fi'l-me'nâ". *Mecelletu'l-'Urduniyye* 12/2 (2016), 135-156.
- Hindâvî, Muhammed Süleymân. "Uslûbu't-terakkî ve't-tederruc fi'l-Kur'ânî'l-Kerîm". *Mecelletu Kulliyeti'l-Luğati'l-Arabîyye Câmiatu Ezher* 11/13 (2009), 539-583.
- Huneyn, Nasır b. Abdîrrahman. "Uslûbu't-terakkî ve tas'idi'l-me'ânî fi Sûreti Zelzele". *Muhammed b. Suûd el-İslamiyye Üniversitesi, el-'Ulûmu'l-'Arabîyye Dergisi* 19 (2011), 71-102.
- İbn 'Âşûr, Muhammed Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. Beyrut: Muessesetu't-Târîhi'l-'Arabî, 2000.
- İbn Cuzey, Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed. *et-Teshîl li 'ulûmi't-Tenzîl*. Dimeşk: Dâru'l-Fıkr, ts.
- İbn Fâris, Ebu'l-Hasan Ahmed. *Mu'cemu mekâyîsi'l-luğa*. thk. Abdusselâm Hârûn. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1979.
- İbn Kesîr, İsmail b. Ömer. *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-'Azîm*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2010.
- İbn Manzûr, Ebu'l-Fadl Cemaluddîn el-Ensârî. *Lisânü'l-'Arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru Sâdir, 1967.
- İbnu'l-Esîr, Ebü'l-Feth Ziyâuddîn. *el-Meselu's-sâir fi edebi'l-kâtib ve's-şâ'ir*. Kahire: Dâru Nahda, ts.
- Matlûb, Ahmed. *Mu'cemu'l-mustelâhâtî'l-belâğîyye ve tetavvuruhâ*. Irak: Matbaatu'l-Mecme'i'l-İlmî, 1987.
- Meydânî, Abdurrahmân Hasan. *el-Belâğatu'l-'Arabîyye ususuhâ ve ulûmuhâ ve funûnuhâ*. Dimaşk: Dâru'l-Kalem, 1996.
- Mısrî, İbn Ebi'l-İsba'. *Bedî'u'l-Kur'ân*. Kahire: Dâru Nahda, ts.
- Nursî, Said. *İşârâtu'l-i'câz*. Kahire: Dâru Sözlere, 1994.
- Râzî, Muhammed b. 'Amr Fahrüddîn. *Mefâtîhu'l-ğayb*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2000.
- Sâmerrâî, Fâdil Sâlih. *et-Ta'bîrî'l-Kur'ânî*. Dimeşk: Dâru İbn Kesîr, 2016.
- Sevdi, Ali. "İslam Dininin Anlaşılmasında Arap Dilinin Önemi ve Rolü". *Uluslararası Din ve Dil Sempozyumu* (2018), 359-369.
- Sevdi, Ali. "Arap Gramer İlmi (Nahiv)". *Uluslararası Din Bilimleri Çalıştayı* (2017), 423-437.
- Subkî, Ahmed b. Ali Behâuddin. *'Arûsu'l-efrâh fi şerhi Telhîsi'l-miftâh*. Beyrut: el-Mektebetü'l-'Asriyye, 2003.
- Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân. *el-İtkân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 2015.
- Suyûtî, Celâluddîn Abdurrahmân. *Şerhu Ukûdi'l-cumân fi ilmi'l-meânî ve'l-beyân*. Beyrut: Dâru'l-Fikir, 1921.
- Şa'râvî, Muhammed Mutevellî. *Tefsîru's-Şa'râvî*. Kahire: Menşûratu Dâri Ahbârî'l-Yevm, 1992.
- Şevkânî, Muhammed b. Ali. *Fethu'l-Kadîr*. Beyrut: Dâru'l-Marife, 2013.
- Tîbî, Şerefuddîn Huseyn b. Abdillâh. *Futûhu'l-ğayb fi'l-keşf 'an kinâ'i'r-rayb/Hâşiyetu't-Tîbî 'ale'l-Keşşâf*. 17 Cilt. Dubay: Câizetu Dubay, 2013.
- Tîbî, Şerefuddîn Huseyn b. Muhammed. *el-Beyân fi't-tibyân*. thk. Tevfik el-Fîl. Kuveyt: Matbaatu Zati's-Selâsil, 1986.
- Tirmizî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ. *Sunenu't-Tirmizî*. thk. Yâser Hasan vb. Beyrut: Muessesetu'r-Risâle Nâşîrûn, 2015.
- 'Useym, Hâlid Muhammed. "Uslûbu't-terakkî ve tas'idi'l-me'ânî fi Sûreti'l-Kâri'a". *Mecelletu'l-'Ulûmi'l-'Arabîyye ve'l-İnsânîyye* 9/3 (2016), 1187-1226.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *Esâsu'l-Belâğa*. thk. Muhammed Bâsil Uyunu's-Sûd. Bayrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1998.
- Zemahşerî, Ebu'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer. *Tefsîru'l-keşşâf an hakâiki ğavâmidî't-Tenzîl ve*

uyûni'l-ekâvil fi vucûhi't-te'vil. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2009.
Zerkeşi, Muhammed b. Abdillâh. *el-Burhân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Ebu'l-Fadl ed-Dimyâti.
Kahire: Dâru'l-Hadîs, 2006.